

Günay Kazımova
Gəncə Dövlət Universiteti

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA İDRAK PROSESLƏRİNİN İNKİŞAFI

Açar sözlər: duyğu, məşğələ, ünsiyyət, bağça, uşaq

Ключевые слова: чувство, обучение, общение, сад, ученик

Key words: emotion, training, communication, school, garden

Giriş: Uşaq psixologiyasında beşyaşlıların xüsusiyyətləri hələ də dəqiq araşdırılmayıb. Ona görə də beş yaşın psixoloji imkanlarının sərhədləri haqqında konkret fikir söyləmək çətindir. Bununla belə onun bir sıra xüsusiyyətlərini təhlil etmək mümkündür. Beşyaşlıların psixoloji inkişafında baş verən ən böyük nailiyyət fəaliyyətin daxili plandan xarici plana keçirilməsi üçün hərəkət vərdişlərinin əmələ gəlməsidir. Bu proses motivlərin ierarxiyası prinsipi əsasında baş verir. Uşaq özünün tələbatlarını, sosial maraqlarını, mənəvi ehtiyaclarını yenidən tənzimləməyə başlayır. Öz hərəkətlərində bu amillərin təsirini, sosial motivasiyanı cəmləşdirir. O, nə istədiyini bilir. Bu istəyə nail olmaq üçün hərəkət planı müəyyənləşdirərək qarşıya məqsəd qoyur və əldə edəcəyi nəticənin simvolik obrazını yaradır. Bu mürəkkəb fəaliyyətin strukturunda “uşağın şəxsi qərar” planını görmək mümkündür.

Duyğu inkişafı. Bu yaşda uşaqların sensor (duyğu) inkişafı sürətlə formalaşır, uşaqlar cismlər və onların ayrı-ayrı hissələri arasındakı fərqləri müəyyənləşdirə bilirlər. Uşağın duyğularının inkişafı onun fəaliyyətinin düzgün təşkilindən asılıdır. Bu yaş dövründə aparıcı fəaliyyət oyun olduğu üçün bu fəaliyyət növü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqlarda rəngləri fərqləndirmək bacarıqları sürətlə inkişaf edir, onlar əsas (xromatik rəngləri: qırmızı, yaşıl, sarı, göy rəngi) asanlıqla fərqləndirir, bu rənglərin qarışığından əmələ gələn rəngləri (axromatik rəngləri: bənövşəyi, çəhrayı, boz və s.) çətinliklə fərqləndirirlər.

3-5 yaşlı uşaqlar yüksək səsli melodiyaları yada sala bilmir, ona görə də onlar ritmik mahnıları yadda saxlayıb oxuya bilmirlər. Bu qabiliyyət də onları yaşatdıqca inkişaf edir. Məktəbəqədər uşaqların yaşı artdıqca hərəkət və lamisə duyğuları sürətli inkişaf edir. Bu yaş dövrünün səciyyəvi xüsusiyyətlərinə uşaqların lamisə, iy bilmə, dad bilmə, görmə və eşitmə duyğularının kompleks halda təkmilləşməsidir.

4-6 yaşlar arasında uşaqlar iyləri fərqləndirməyi bacarır.

Qavrayış inkişafı. Məktəbəqədər yaşda qavrayış digər idrak proseslərindən qabağa gedir. Yaxud ön plana keçir (psixi inkişafın heteroxronluğu).

Heteroxronluq - psixikanın ontogenetik inkişafının ayrı-ayrı mərhələlərdə hər hansı bir psixi prosesin ön plana keçməsi, digərlərinin isə ona nisbətən ikinci plana keçməsidir.

Bu yaşda digər idrak prosesi qavrayışın əsasında təşəkkül tapır, təkmilləşir. Bu yaş dövrü boyu uşağın məkan, zaman və hərəkət qavrayışı növləri sürətlə inkişaf edir [3].

Məkan qavrayışı – uşağa cismin formasını, ölçüsünü, yerləşdiyi yeri qavramağa imkan verir və uşaq ətraf aləmə bələdləşməyi öyrənir. Onlar məkan qavrayışında əllər və gözlərlə yanaşı, sözlərdən də istifadə edə bilirlər (sənin yanında, arxa tərəfində, başının üstündə və s.).

Müəyyən olmuşdur ki, 3-6 yaşlı uşaqların hamısı cisimlərin formasını, qavramağı bacarırlar.

3 yaşdan başlayaraq onlar müxtəlif həndəsi fiqurları tanıyır və fərqləndirə bilirlər.

Onlar bu fiqurları görmə və lamisə duyğularından istifadə etməklə daha asan qavrayırlar.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqları məqsədyönlü öyrətdikdə onlar qismən mürəkəb formalı fiqurları asanlıqla qavramağı bacarırlar.

Məktəbəqədər yaşda zaman qavrayışı da qismən inkişaf etmiş olur. Müəyyən olmuşdur ki, uşaqlar üçün gün rejimi təşkil olunduqda bu yaşda onlar zaman məfhumlarını anlaya bilirlər. Onlar “səhər nədir?”, “axşam nədir?” suallarına belə cavab verirlər. “Səhər yuxudan durduğumuz vaxtdır”. “Axşam yatduğumuz vaxtdır” [5].

Diqqətin inkişafı. Bu yaşda uşağın diqqəti tədricən təkmilləşir, uşaq onu maraqlandıran və bələdləşməsinə xidmət edən əşyalara daha çox diqqət yetirir. Uşaqlar bələd olduqları, tanıdıqları əşyalara, hadisələrə qarşı daha diqqətli olurlar. Belə olanda diqqətin davamlılığı yüksək olur. Tədricən uşağın diqqətinin həcmi genişlənir.

3-4 yaşlı uşaqların diqqətini sözlər vasitəsilə müəyyən obyektlərə yönəltmək mümkün olur. Məktəbəqədər yaşın sonunda uşaqların hamısı sözlü təlimatdan sonra diqqətini müəyyən istiqamətə yönəldir. Bir obyektə digərinə keçirir, hər hansı bir obyekt üzərində cəmləşdirirlər, onun fəaliyyəti prosesinə uşağın qeyri-ixtiyari diqqəti məktəbəqədər yaş boyu inkişaf edərək tədricən ixtiyari diqqətə çevrilir.

Hafizənin inkişafı. Bu yaş dövründə hafizə əsasən mexaniki xarakter daşıyır. Yəni mənasını anlamadan əzbər yadda saxlamaq, eksperiment tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, uşaqlar mnemik işlərdən (fiqurları qruplaşdırmaq, müəyyən təsnifata ayırmaq, üçbucaqları bir qrupa, dördbucaqları bir qrupa və s. yığmaq) istifadə etdikdə (Z.M. İstomina) materialı yaxşı yadda saxlayırlar.

Məktəbəqədər yaşda uşaqların hafizəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də hafizənin əyani obrazlı xarakter daşmasıdır. Belə ki, uşaqlar sözlü materiala nisbətən əşyaları, yaxud onların surətlərini (şəkillərini) daha yaxşı yadda saxlayırlar.

Ümumiyyətlə bu yaşda uşaqların yadda saxlamasında əyanilik və emosionallıq üstünlük təşkil edir. Adətən uşaqlar bu yaşda nağılları, tapmacaları, maraqlı əhvalatları, kiçik şerləri asanlıqla yadda saxlayırlar.

Bu yaşda onların hafizə təsəvvürləri, oyun fəaliyyəti prosesində inkişaf edir. Müxtəlif həyatı təcrübələr uşağın hafizəsinə yeni surətlərlə zənginləşdirir, uşaqlar tədricən cism və hadisələri dərinləndirən öyrənirlər.

3-4 yaşlı uşaqlar gündəlik həyatda rast gəldikləri cisimlərin obrazlarını daha yaxşı yadda saxlayır və onlar haqqında dolğun təsəvvürlərə malik olurlar.

Təfəkkürün inkişafı. Məktəbəqədər yaşda uşağın təfəkkürü əsasən əyani-əmali xarakteri daşıyır. Belə ki, onların təfəkkürü icra etdikləri işlərlə bağlı olur, uşaqlar əsasən qavrayış materialları əsasında fikirləşirlər. Onlar ilkin ümumilikləri cisimlərin xarici, oxşar və əyani əlamətlərinə görə aparırlar. Yaş artdıqca nitqin inkişafı onlara sözlər vasitəsilə də ümumiliklər aparmağa imkan verir.

Müəyyən olunmuşdur ki, 3-4 yaşlı uşaqlar bəzən hadisələrin mahiyyətini başa düşə bilmədiklərinə görə qəribə həqiqətə uyğun olmayan fikirlər irəli sürür, əqli nəticələr çıxarırlar.

Uşaq ətraf aləm haqqında biliklər aldıqca bu hallar tədricən aradan qalxır.

Uşağın təfəkkürü əyani-əmali təfəkkürdən tədricən əyani obrazlı və ondan sözlü-məntiqə doğru inkişaf edir. Məktəbəqədər yaşın sonunda uşaqlarda əyani obrazlı təfəkkür artıq kifayət qədər inkişaf etmiş olur. Onlar cisimlər və hadisələrə, onların şəkillərinə aid müəyyən hökmlər verir, əqli nəticə çıxarmağı bacarırlar. Başqa sözlə desək, onlarda mücərrəd təfəkkürün elementləri büruzə verir.

Bu yaşda uşaqların böyüklərə çoxlu sayda qeydə alınması müşahidə olunur. Bu yaşa bəzən “niyə?”, “nə üçün?” yaşları da deyirlər. Uşağın bütün suallarını cavablandırmaq lazımdır. Bu yaşda uşağın ümumilikləri qismən səthi (üzdən) olur və əsasən əşyaların və hadisələrin qeyri-mühüm əlamətlərinə istinad edir.

Yaş artdıqca uşaqların mühakimələri daha da dolğunlaşır ki, bu da onların söz ehtiyatının artması ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bu yaşda uşaqlar hansı idrakla kifayətlənmir, yaşlıların verdiyi şifahi təsvir və izahlardan da istifadə edib dərk edirlər ki, bu da təfəkkürə aid edilir [6].

Nitqin inkişafı- məktəbəqədər yaş dövründə uşağın nitqi sürətlə inkişaf edir, lüğət ehtiyatı artır, öz ana dilinin qrammatik qanunları əsasında danışmağa başlayır. Bu dövrdə uşağın nitqi 3 istiqamətdə inkişaf edir:

- 1.Söz ehtiyatının artması;
- 2.Fonetik cəhətdən inkişafı. Yəni, səsləri düzgün tələffüz etməsi;
- 3.Nitqin qrammatik inkişafı.

Bu yaş dövründə uşaq nitqdən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyi bacarır. Əsasən o, ailədə, bağçada, bir sözlə onu əhatə edən insanlar arasında nitqdən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edir. Nitqin bu cür ünsiyyət formasına **situativ nitq** deyilir. Deməli, uşaq situasiyadan asılı olaraq nitqdən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edir.

Ünsiyyət dairəsi genişləndikdə uşağın **kontekst nitqi** (konkret mətnin mənasına bitməsi) inkişaf edir.

Nitqin bu növünə əsasən uşaqlar bağça məşğələləri zamanı yiyələnirlər.

Məktəbəqədər dövrdə uşağın yiyələndiyi nitq formalarından biri də **izahlı nitqdır**.

Uşaq bu nitqin köməyiylə oyunun məzmununu yoldaşına izah edir. İzahlı nitq rəhbərli nitqin bir formasıdır.

Bu dövrdə uşaqların nitqində fonetik cəhətdən bəzi qüsurlar qeydə alınır. Onlar “R”, “Z”, “Ş” səslərini çətinliklə tələffüz edirlər. Bu adətən məktəbəqədər yaşın sonunda, əksər hallarda isə kiçik məktəbli yaşları dövründə yox olur. Bəzən olur ki, uşağın nitq orqanında heç bir qüsurlu qüsurlu danışıq. Bu-

nun əsas səbəbi uşaqların düzgün tərbiyə olunmaması, yəni onlarla danışıarkən sözlərin düzgün tələffüz olunmamasıdır. Məsələn, uşağın şirin danışıması.

Məktəbəqədər yaş boyu uşağın nitqi həm fonetik, həm də qrammatik cəhətdən inkişaf edir.

6 yaşlı uşaqların lüğət ehtiyatı təxminən 300-dən 350-yə qədər söz ehtiyatına malik olur [1].

Təxəyyülün inkişafı. Bu yaş dövründə uşaqların əsasən bərpaedici təxəyyül növü özünü göstərir. Təxəyyülün bu növünün inkişafı uşağın ünsiyyət dairəsinin genişləndirilməsi, emosional-iradi təcrübəsinin artması, fəaliyyət növlərinin inkişafı ilə bağlıdır. Uşaqlarda nitqin və bilik ehtiyatlarının artması da bunların bərpaedici təxəyyülünün inkişafına müsbət təsir göstərir. Uşaqlar nəinki qavradıqda, eyni zamanda sözlər vasitəsilə şifahi eşitdikləri əşyaların obrazlarını təxəyyüldə canlandırma bilirlər. Uşağın təxəyyülünün inkişafında onun fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Onlar oyunun gedişi barədə böyüklərin izahını dinləyir və bu izah əsasında öz oyunlarını qura bilirlər. Bütün bunlara baxmayaraq məktəbəqədər yaşlı uşaqların təxəyyül obrazları hələ solğun olur. Uşaq qarşıya qoymuş məqsədə uyğun dəqiq və zəngin surətlər tayada bilmir. Bu uşağın həyat təcrübəsinin azlığı, təsəvvürlərinin primitivliyi və biliklərinin məhdudluğu ilə bağlıdır.

Uşağın təxəyyülünü inkişaf etdirmək üçün onlara nağıllar, hekayələr danışmaq, az tanış olmayan əşyaların şəkillərini göstərmək kimi priyomlardan istifadə etmək yaxşı nəticə verir.

Nağıl şəkillə müşayiət olunarsa, bu daha yaxşı səmərə verir (M.Həmzəyev), bu dövrdə yaradıcı təxəyyül də inkişaf edir.

Uşağın yaradıcı təxəyyülü, onun oyun fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Bu dövrdə uşağın yaşı artdıqca o, cism və hadisələrə sadəcə olaraq təxəyyüldə bərpa etmir, eyni zamanda ona müxtəlif yeniliklər də əlavə edir. Bu yaşda uşaqların təxəyyülü qeyri-sabitliyi ilə seçilir, əksər hallarda onlar qeyri-adi obrazlar uydurur (həyatda olmayan şeyləri uydururlar) [4].

Məqalənin elmi yeniliyi. İdrak üzrə uşağın yerinə yetirdiyi tapşırıqlar onların məntiqi mühakimə yürüdə bilmək bacarıqlarını, intuisiyasını, məkan və zaman haqqında təsəvvürlərini genişləndirir. Müasir təlim-tərbiyə işinin düzgün qurulması məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda idrak proseslərinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Uşaq bağçasında gələcək vətəndaşların şəxsiyyət kimi formalaşması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uşaq bağçalarında uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olan ixtisaslı pedaqoqlar uşaqlarda idrakın inkişafı yollarını düzgün tətbiq etməklə daha mükəmməl nəticə əldə etmiş olurlar.

Ədəbiyyat

1. Baxışova S.A. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların nitq inkişafı. Bakı, 2012
2. Baxışova S.A. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təlim hazırlığına aid didaktik tapşırıqlar. Bakı, 2010

3. Əmrahlı L. Məktəbə psixoloji hazırlığın əsasları. elmi-metodik vəsait. Bakı, 2008, 264 s.
4. Həmzəyev M.Ə Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, 2003
5. L.Ş.Bağirova. Uşaqların məktəbə hazırlanmasının psixoloji məsələləri. «Nərgiz nəşriyyatı», B., 2003, səh. 27.
6. Məmmədova Pakizə Əbülfəz q. «Uşağın məktəb təliminə hazırlığının psixoloji xüsusiyyətləri». Dis. 2003, BDU.

Summary

Development of Cognitive Processes in Preschool Children

Anatomic-physiological development of a child who is preparing to go to school should be considered. The slowdown in physical development has a negative effect on the child's mental activity. The physically weak child is quickly tired of learning, and his desire for training is diminished.

One of the characteristic features of the five-year-old is the gradual formation of behavior in a natural way. The social experience accumulated in this direction determines the future possibilities of behavior.

They may be able to deal with issues that are not particularly relevant to young people who have grown up.

Резюме

Развитие познавательных процессов у дошкольников

В данной статье ставится задача рассмотреть как анатомо-физиологическое развитие влияет на академические успехи при подготовке к школе. Замедление физического развития негативно влияет на умственную деятельность ребенка. Физически слабый ребенок быстро устает от учебы, его желание тренироваться уменьшается.

Одной из характерных черт пятилетнего ребенка является постепенное формирование естественного поведения. Социальный опыт, накопленный в этом направлении, определяет будущие возможности поведения.

Rəyçi: psix.ü.f.d., dos. Z.Aslanova